

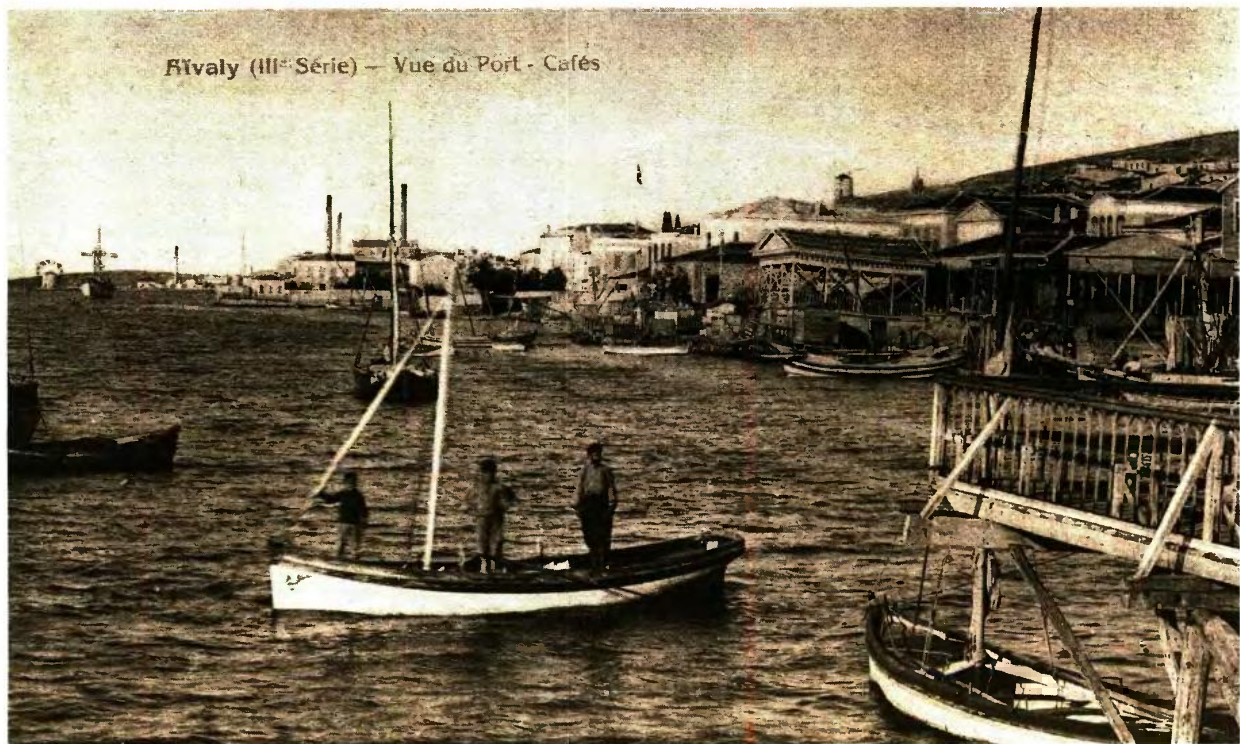

Από την αρχιτεκτονική μιας πόλης στην αρχιτεκτονική ενός βιβλίου

Από την ΙΩΑΝΝΑ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ

Δημητρός Ε. Ψαρρός, Το Αϊβαλί και η Μικρασιατική Αιολίδα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2017, 624 σελ.

Το βιβλίο για το Αϊβαλί, που μόλις κυκλοφόρησε, μπορεί να χαρακτηριστεί θαυμαστό όχι μόνο για το περιεχόμενό του, δηλαδή για το ίδιο το κείμενο, αλλά και για τις φωτογραφίες, τα τοπογραφικά σχέδια, τους χάρτες και τα σκαριφήματα που το συνοδεύουν. Κοιτολογίς, για την αιφελιάδιση τυπογραφική του εμφάνιση και την αισθητική του αρτιότητα.

Αϊβαλί. Το λιμάνι και η παραλία με τα καφενεία. Ευχετήρια κάρτα, 1910 έως 1920.

Σχεδόν έναν αιώνα μετά τον βίαιο εκπατρισμό, ο συγγραφέας, ο αρχιτέκτονας Δημητρός Ε. Ψαρρός, με το συγκεκριμένο δημιούργημά του, διασώζει τον προγονικό οικισμό συμβάλλοντας στη συλλογική αυτογνωσία. Ακαταπόνητος, πιστός στο επάγγελμά του, προβαίνει από την αρχιτεκτονική μιας πόλης στην αρχιτεκτονική ενός βιβλίου. Η κατ' εσχολήν επαγγελματική εξειδίκευσή του καθορίζει, λοιπόν και την αντίληψή του για τη γραφή, για τη δομή και το όλο στήσιμο της έκδοσης.

Και ενώ το έργο βρίθει ιστορικών

στοιχείων που αναφέρονται στη μακρινή πατρίδα, ο «κατασκευαστής» του, με τη χαρακτηριστική έλλειψη υπεροψίας που τον διακρίνει, αυτοπροσδιορίζεται ως αναρμόδιος περί την τέχνη της εξ-ιστορήσης και άμοιρος της επιστήμης: «*Είμαι τεχνικός. Δεν είμαι επαγγελματίας συγγραφέας ούτε ακαδημαϊκός διδάσκαλος*». Ανατρέχοντας μάλιστα στο συγκλονιστικό χρονικό των John Chadwick και Michael Ventriges για την αποκρυπτογράφηση της γραμμικής γραφής Βήτα αποφαίνεται ότι τα στάδια της δικής του έρευνας για τη μικρασιατική Αιολίδα θα μπορούσαν κατά κάποιον τρόπο να στοιχηθούν –αλλά

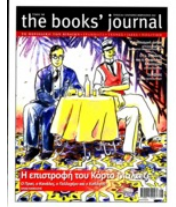
όχι και να παρομοιαστούν– με το συγκεκριμένο εμβληματικό έργο.

Το Αϊβαλί, εντυπωσιακό στο δέμας –εκτείνεται σε εξακόσιες τόσες σελίδες– δεν στάθηκε ικανό να ωθήσει το συγγραφέα στην υπέρβαση – να πραγματοποιήσει δηλαδή τη μετάταξή του «σε ξένα χωράφια», στο πεδίο της ιστορίας. Ο Ψαρρός παρέμεινε πεισματικά αυτό που πάντοτε ήταν. Ο αρχιτέκτονας δεν δελεάστηκε από το ρόλο του ιστορικού.

ΟΠΩΣ Ο ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΑΣ ΤΟ ΚΤΙΣΜΑ

Με το απλό ξεφύλλισμα του βι-

βλίου διαπιστώνουμε πως ο συγγραφέας προσεγγίζει το θέμα του κυρίως βιωματικά. Στην πρωτοκαθεδρία βρίσκεται η έρευνα από αυτοψία. Έπεται η προφορική μαρτυρία – οι κληρονομημένες άγραφες παραδόσεις. Σε όλα αυτά θα προστεθούν οι αλληπάλληλες επιτόπιες εξερευνήσεις μέσα από τις οποίες ο εκκολαπτόμενος συγγραφέας επί σειρά ετών κατακτά τη γνώση ως οδοιπόρος. Ο οικισμός γίνεται σταδιακά δικός του – από το πιο απόμακρο δεντράκι έως το τελευταίο λιθαράκι. Το κάθε πράγμα εγγράφεται στο νοητικό του σύμπαν μαζί με την ιστορία

του. Ο Ψαρρός τα περιγράφει ένα ένα, ακολουθώντας μια κατά ενορίες κατάταξη εκκλησιαστική. Είπαμε: οικοδομεί το βιβλίο του πλάθοντας το υλικό του όπως ο αρχιτέκτονας το κτίσμα.

Τούτη η σθεναρά επαγγελματική σύλληψη του ποικίλομορφου ερευνητικού αντικειμένου καταλήγει στη διττή υπόσταση του έργου. Πρόκειται για μια ταυτότητα εξ αρχής διακριτή. Ο πίνακας περιεχομένων επιμερίζεται σε δύο ημισφαίρια – σε δύο θεματικές ενότητες. Ο αναγνώστης διαπιστώνει ότι ο επικρατέστερος ποσοτικά όγκος υλικού ακολουθεί αφηγηματικά τον γεωγραφικό ιστό που αποτυπώνει την πολεοδομική συγκρότηση του οικισμού. Οι πρώτες 450 σελίδες υπακούουν στον τοπογραφικό άξονα όπως καταδεικνύουν οι τίτλοι. *Η οικιστική ιστορία της περιοχής / Τα κτίσματα και οι μιστόφοι / Το Αϊβαλί / Το Μοσχονήσι / Το Γενισαροχώρι / Ο περιβάλλον χώρος*. Ακολουθούν αναφορές στην ιστοριογραφία, ελληνική και ξένη. Οι αναφορές αυτές εκτείνονται σε περίπου εκατό σελίδες στις οποίες παρατίθενται αποσπάσματα από ιστορικές μελέτες που αναγράφονται αιτιώσιμες δίχως την κριτική διαμεσολάβηση του Ψαρρού.

Σε όλο το πολυσέλιδο έργο το κυρίαρχο γεωγραφικό εκτόπιμα της πόλης συνφαινείται και συμπλέκται σταθερά με το στοιχείο της χρονικότητας. Οτιόσω ο χρόνος υιοθετείται στο χώρο και όχι αντίστροφα – όπως δηλαδή θα χειριζόταν το υλικό του ένας ιστορικός. Εδώ, η αρχιτεκτονική είναι ο φέρων οργανισμός. Η ιστορία παραμένει μια ποιητή θεραπευίδα της.

Ο συγγραφέας ενοφθαλμίζει την ιστορική πληροφορία καθ' εαυτή στο λόγο του σχεδόν ανέγγιχτη, δίχως να τη μεταλλάξει – τη μεταφέρει υπό μορφή παραρτημάτων αντιγράφοντάς την. Σέβεται τα όρια: παραθέτει – δεν συνθέτει. Θα αναστήσει το Αϊβαλί κάνοντας αυτό που κατέχει καλά: θα αναπαράσχει την αρχιτεκτονική όψη και τη δομή της πόλης με το λόγο αλλά και με την εικόνα. Ως προς την εικαστική πλευρά τού εγχειρηματός του στάθηκε τυχερός. Διαθέτει εξ αρχής άξιους, προικισμένους συμπαραστάτες. Την Κωστούλα Σκλαβενίτη που μαζί με την Ιωάννα Μαντζαβίνου είχε τη γενική επιμέλεια της έκδοσης και την τεκμηρίωση του εικονογραφικού υλικού. Τη Λίκα Φλώρου που

Αϊβαλί. Αρόμος με καταστήματα που εκβάλλει στην παραλία. Ευχετήρια κάρτα, 1910 έως 1920. Είναι εμφανείς οι αρχιτεκτονικές ομοιότητες με τους οικισμούς της απέναντι Λέσβου.

επιωμόστηκε τον όλο σχεδιασμό. Τη Λίτσα Μπότοφαρη που έφερε σε πέρας την επεξεργασία των τοπογραφικών χαρτιών. Και ακόμα, ένα επιτελείο που ξεκινώντας τα πρώτα χρόνια με τον Βάσο Καπιδάντη, προσεταιρίστηκε στην πορεία τον Ιούλιο Διαρεμέ, τον Γιώργο Χατζημεγάλη και τον Γιάννη Τριτομιπίδα που απεικόνισαν με το φακό τους αληθινότητας τόπους.

Βεβαίως οι –αφανείς ή όχι– συντελεστές του μεγαλειώδους εκδοτικού εγχειρήματος είναι πολύ περισσότεροι. Τα ονόματά τους μνημονεύονται στην εισαγωγή του έργου όπου περιλαμβάνονται και πολλοί φίλοι από την άλλη όχθη του Αιγαίου, δηλαδή οι τωρινοί Τουρκοί κάτοικοι του Αϊβαλιού, που στάθηκαν γενναϊόδωροι για την ευδωσή του.

Η πολύχρονη ερευνητική περιπέτεια του Ψαρρού, ο στοχαστικός διάλογός του με τους σιωπηλούς ερειπιώνες, η αδιάκοπη ερευνητική του ματιά που συναι-

σθηματικά φορτισμένη αγκαλιάζει τα τεκμήρια ενός θρυμματισμένου κόσμου, αποτυπώνονται στο έργο του χαρίζοντας πλουσιόπαρχα καρπούς.

ΘΥΛΑΚΑΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

Ο λόγος «περί των πόλεων», ή «περί των επαρχιών», το είδος που ονομάζουμε «τοπική ιστοριογραφία», κατά κανόνα στηρίζεται στη συσσώρευση γνώσεων που θησαυρίζονται στο εσωτερικό μιας κοινότητας. Εκείνη τις κληροδοτεί στη γενεά που έρχεται – κατά κανόνα προφορικά και, σπανιότερα, γραπτά. Όποιος συντάσσει μια πραγματεία για την ιδιαίτερη πατρίδα του είναι όχι μόνο συνεχιστής αλλά και δημιουργός μιας παράδοσης καθώς η επίκληση του παρελθόντος ενώνει με δεσμούς ακατάλυτους τα μέλη της ομάδας, εσαεί. Ακόμα και όταν οι άνθρωποι έχουν σκορπίσει στους τέσσερις ανέ-

μους. Ιδίως τότε.

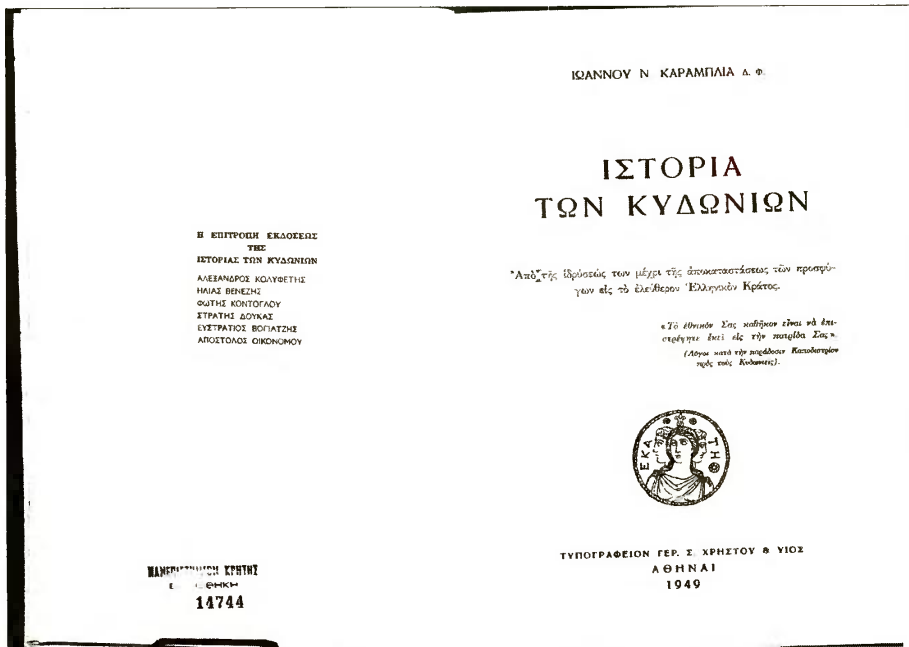
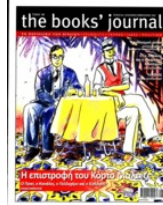
Έτσι λοιπόν *Το Αϊβαλί και η Μικρασιατική Αιολίδα* έρχεται σήμερα να ενσωματωθεί ως νέος κρίκος στην παλαιά γερή ιστοριογραφική αλυσίδα μονογραφιών για τις άλλοτε ακμαίες μικρασιατικές πόλεις.

Και επειδή παρθενόγενεση δεν υφίσταται ούτε στη ζωή ούτε στην τέχνη, το συγκεκριμένο έργο δεν μπορεί να ιδωθεί ξεκομμένο. Εντάσσεται στην εκδοτική σειρά όλων των τοπικών ιστοριών που προηγήθηκαν.

Αξίζει λοιπόν να αναζητήσουμε και να αναδείξουμε το στοιχείο της συνέχειας – της ιστοριογραφικής συνέχειας σε βάθος χρόνου. Να επισημάνουμε τις πατρογονικές καταβολές του έργου που εκδίδεται σήμερα – κατά τη δεύτερη δεκαετία του 21ου αιώνα, λίγο πριν τη συμπλήρωση της εκατονταετηρίδας από την τραγική πολεμική εκβίαση του 1922.

Εκ πρώτης όψεως, για τον τωρινό ερευνητή η αναγωγή στο παρελθόν μοιάζει άκρως αποθαρρυντική. Στις απαρχές του 19ου αιώνα –ιδίως στις πρώτες δύο δεκαετίες πριν από την Επανάσταση του 1821– οι ιστορικές πραγματείες στα ελληνικά για το Αϊβαλί είναι ανύπαρκτες. Ο ιστοριοδίφης έρχεται αντιμέτωπος με μια «εκκοφαντική οιωπή». Ωστόσο, θα ήταν λάθος εξ αιτίας της συγκεκριμένης «ιστοριογραφικής οιωπής» να συμπεράνουμε ότι η ίδια η πόλη, οι Κωδωνίες, δηλαδή το Αϊβαλί, δεν οντιστούσε πολιτισμικά, ήδη από εκείνα τα χρόνια, μια ξεχωριστή οντότητα άξια να αναδειχθεί. Απλώς δεν είχε ακόμα συγκροτηθεί σε σώμα η αντίστροφη λογιολογία που θα αναλάμβανε το συγγραφικό εγχείρημα να συντάξει την εξιστόρηση του τόπου στην ελληνική γλώσσα.

Ωστόσο, η συγκεκριμένη πόλη νηήρξε μια από τις μικρές αλλά περιώνυμες εστίες παιδείας στο χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας πριν ακόμα την εξέγερση των Ελλήνων. Αν αναζητήσουμε την πρώτη αρχή της πνευματικής της ικμάδας θα διαπιστώσουμε μια πρόθυμη στροφή στην αρχαιότητα. Τα κλασικά πρότυπα έρχονται στο προσκήνιο όταν ο άνεμος της ελευθερίας, ο απόηχος των ευρωπαϊκών επαναστατικών κινημάτων φτάνουν στις μικρασιατικές ακτές με τον Διαφωτισμό.

Η προμετωπίδα της *Ιστορίας των Κυδωνίων* του Ιωάννη Καραμπλιά, ο πρώτος τόμος της οποίας κυκλοφόρησε το 1949. Στην επιτροπή εκδόσεως του βιβλίου συμμετέχουν προσωπικότητες όπως ο Ηλίας Βενέζης, ο Φώτης Κόντογλου και ο Στρατής Λούκας.

Το φαινόμενο ανάδυσης του αρχαιοελληνικού κόσμου σε εστίες όπου βρίσκονται εγκατεστημένοι χριστιανικοί πληθυσμοί εντοπίζει το 1803 από την πόλη των Φώτων ο Αδαμάντιος Κοραΐς. Διασθιανόμενος τον καταλυτικό ρόλο της Γαλλικής Επανάστασης στον ξεσηκωμό των ορθοδόξων παρατηρεί ότι το φαινόμενο του εξαρχαϊσμού των ονομάτων επιχωριάζει εκεί όπου «*πρότερον ηκούοντο μόνον ονόματα αγίων*». Πράγματι, πρότεροι οι πελαγίσιοι δίνουν στα ισοφύρα τους ονόματα ειδωλολατρικά – εμπνευσμένοι από μυθολογικά ή και ιστορικά πρόσωπα της Αρχαιότητας. Και ενόσω σταδιακά ο συρμός διαδίδεται από τα άψυχα στα έμψυχα, τότε αρχίζουν και οι στεριανοί να ακολουθούν το ρεύμα ανακαθιστώντας τα χριστιανικά βαπτιστικά τους με ονόματα παγανιστικά. Αργότερα, θα έρθουν και κάποιοι λόγιοι να εξαρχαΐσουν τα όψυμα αποκλιμαίνοντας επιθέτα τους. Οι νέες ιδέες εκπορεύονται από νέους θεομύθους: τα εκπαιδευτήρια θα αποτελέσουν τον κύριο αγωγό για τη μετάδοση του τελετουργικού της μετονομασίας. Σε κάποια αρρεναγωγεία δάσκαλοι επομιμούνται το ρόλο του αναδόχου. Στα άτυπα αυτά βαπτιστήρια, η πράξη ονοματοθεσίας («κεκλεισμένων των θυρών») συνιστά μια διαβατήρια

τελετή. Πρόκειται για μια ανιστρά ανδρική υπόθεση που απευθύνεται αποκλειστικά σε εφήβους. Πολύ αργότερα, με την προϊούσα άνοδο του αλφαριθμητικού, θα εμφανιστούν και εύαριθμες λόγιες γυναίκες σε μεγάλα αστικά κέντρα της ομογένειας που θα ασπαστούν το αρχαιοελληνικό ιδεώδες. Τα νεοφερμένα ήθη εγγράφονται στο πλαίσιο της εκκοσμίκευσης και επιτελούνται εκτός του ναού. Το γεγονός τούτο θα προξενήσει ανησυχία στους εκκλησιαστικούς. Το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, με εγκύκλιο του 1819, θα καταδικάσει την πράξη ως «καταφρόνηση της χριστιανικής ονοματοθεσίας». Προεπαναστατικά, σε ορισμένους θύλακες παιδείας, όπως και στο Αϊβαλί, θα εμφανιστεί η τάση εξαρχαϊσμού των βαπτιστικών ονομάτων. Οι ρίζες του φαινομένου κρατούν από τα παλαιά χρόνια, από την Αναγέννηση. Τότε οι ευρωπαίοι ελληνολάτρες ήσαν εκείνοι που εισήγαγαν στη Δύση την καινοφανή αυτή συνήθεια. Τώρα, λίγο πριν την έκρηξη του 1821, είναι οι Έλληνες εκπρόσωποι της λογισσύνης που την υιοθετούν και τη μεταφρετούν στον ευρύτερο χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Πολύ αργότερα –μετά τα μέσα του 19ου αιώνα–

το έθος θα αποκτήσει έναν κάπως μαζικότερο χαρακτήρα. Ας υπογραμμίσουμε ότι ενώ αρχικά η ανάκληση του προ-χριστιανικού κόσμου δήλωνε μια δύναμη ανατρεπτική ιδεολογία, ωστόσο με την πάροδο του χρόνου οι αρχαιολατρικοί οραματισμοί, ποσοτικά διευρυνόμενοι, θα απολέσουν σταδιακά το φλογερό επαναστατικό περιεχόμενο που το εξέθρεψε, για να καταλήξουν σε τύπο κενό, σε νεκρό γράμμα. Παράδειγμα δηλωτικό της εκπτώτικης αυτής πορείας συνιστά η καθαρεύουσα γλώσσα. **Η ΠΡΟΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΗ ΑΙΟΛΙΔΑ** Αλλά ας επιστρέψουμε στην προεπαναστατική Αιολίδα έτσι όπως αυτή απεικονίζεται στα ταξιδιωτικά κείμενα γάλλων, άγγλων αλλά και αμερικανίων περιηγητών. Οι περαστικοί ξένοι καταγράφουν τα τεκταινόμενα «εκ του σύνεγγυς», όχι βέβαια με τη συνειδητή πρόθεση «να κάνουν ιστορία» αλλά όντας υποχρεωμένοι να δώσουν ραπόρτο για το ταξίδι τους στην Ανατολή, απευθυνόμενοι στους εντολοδόχους ομοεθνείς τους – τους δυτικούς μονάρχες ή τους μισσιονάριους–, τους επικεφαλής αμερικανούς ιεραποστολούς. Έτσι

Διατικό αρχείο

λοπόν, παραμονές του 1821, οι ευρωπαίοι απεσταλμένοι τροφοδοτούν το αναγνωστικό τους κοινό με ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις από πρώτο χέρι για το λαμπρό «*Ελληνομουσείο των Κυδωνίων*». Κοινωνοί των ειδήσεων γίνονται οι τυχόν γλωσσομαθείς που διαθέτουν πρόσβαση στα έργα των δυτικών παρατηρητών. Από το ίδιο κανάλι πληροφορούμαστε και εμείς ότι στις Κυδωνίες οι απόφοιτοι οργανώνουν θεατρικές παραστάσεις αρχαίας τραγωδίας. Ανεβάζουν την Εκάβη του Ευριπίδη, διαδίδοντας την αρχαιομάθειά τους ακόμα και έξω από τα σύνορα της Αιολίδας, ενώ οι τρόφιμοι της Σχολής ασκούνται επί τόπου εκφωνώντας Όμηρο ή Θουκυδίδη, αποστηθίζοντας εδάφια του Πλάτωνα και του Δημοσθένη. Επιπλέον συντάσσουν ψήφισμα με το οποίο όχι μόνο πριμοδοτούν την αρχαία ελληνική ως γλώσσα προφορικής επικοινωνίας, αλλά αποφασίζουν να εξαρχαΐσουν και τα ονόματά τους. Το κείμενο του ψηφίσματος του 1816 θα δημοσιεύσει λίγο αργότερα ο γάλλος εκδότης Ambroise Firmin Didot, ο φιλέλληνας περιηγητής. Ο «Διδότος» λοιπόν δεν αρκείται σε ρόλο παρατηρητή. Μειχτεί αυτοπροσώπως στη συνολογική πράξη μετονομασίας η οποία λαμβάνει χώρα «εντός των τειχών» του Ελληνομουσείου. Υιοθετεί και εκείνος ένα αρχαίο όνομα της αρεσκείας του, με πολλαπλές ιστορικές συνηχήσεις – βαπτίζεται «Ανάχαρις». Παραφράζοντας μια γνωστή ρήση του Καρλ Μαρξ θα έλεγα, προκειμένου για το Αϊβαλί, ότι οι γηγενείς *δεν ήταν ακόμα σε θέση να γράψουν οι ίδιοι την ιστορία τους – να παρουσιαστούν από μόνοι τους. Αφήνονταν να τους περιγράφουν οι άλλοι, οι ξένοι.*

Η ΕΞΑΠΛΩΣΗ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΙΔΕΑΣ Ωστόσο, μετά τον Αγώνα, η ιδρυση του νεοελληνικού κράτους σηματοδοτεί την έναρξη μιας άλλης εποχής ανατρέποντας τις κεκτημένες ισορροπίες. Η μετάβαση από το Γένος στο Έθνος μια διαδικασία που διατρέχει ολόκληρον τον αιώνα, πυροδοτεί σαν σπινθήρας τη συγγραφική έμπνευση δίνοντας έμφαση στο τοπικό – εντός και εκτός των συνόρων. Αναμφίβολα, η συνειδητή απόφαση των χριστιανών ορθοδόξων που οικούν τον οθωμανικό χώρο, να προβούν σε μια συμπαγή ετι-

στόρηση της γενέθλιας κοιτίδας στη «μακρά διάρκειά» της, βαδίζει χέρι χέρι με το κυρίαρχο ρεύμα – την προοδευτική εξάπλωση της εθνικής ιδέας μέσα και έξω από το νεοελληνικό κράτος.

Από μια χρονική στιγμή και έπειτα, οι κάτοικοι, από αντικείμενα παρατήρησης, μεταβάλλονται οι ίδιοι σε παραγωγούς και ενεργούς διαμορφωτές της ιστοριογραφίας τους. Όπως και αλλού, η λαχτάρα ένταξης στον φαντασιακό εθνικό κορμό επιχειρείται και στο Αϊβαλί μέσα από τη συγγραφική τοπικών ιστοριών. Κατά κανόνα προϋποθέτει το αίτημα οικειοποίησης της αρχαιότητας. Παρά ταύτα, δεν ισχύει πάντοτε το αντίστροφο. Η αρχαιότητα νοείται συχνά δίχως εδαφική έδραση. Τοποθετημένη έξω από την πραγματική χρονική και τοπική συγκυρία – συλλαμβάνεται ερήμην της κρατικής υπόστασης του νέου ελληνισμού.

Και επειδή, όπως έλεγε εκείνος ο προσφιλής μας μπρεχτικός κύριος Κόνερ, *οι σκέψεις δεν κατασκευάζονται στο ιδιωτικό εργαστήριο του καθενός*, έτσι και στην Αιολίδα η ιστοριογραφία προσδιορίζεται από πολύτροπες εξελίξεις ευρύτερης εμβέλειας που συμβαίνουν στην περιβάλλουσα γεωπολιτική ατμόσφαιρα κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Και εξαρτάται από τρεις κυρίως παράγοντες. Ο πρώτος σχετίζεται με τη διάδοση της εθνικής ιδέας στο νεοελληνικό βασίλειο και τη γένεση των εθνικών κρατών στην Ευρώπη και τη Βαλκανική. Ο δεύτερος προκύπτει από τις μεταρρυθμίσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία από τα μέσα του 19ου αιώνα, κ όταν οι υπήκοοι δεν διαφοροζόνταν πλέον με βάση το θρήσκευμα (χριστιανοί, μουσουλμάνοι) αλλά με βάση την εθνότητα (Έλληνες / Τούρκοι / Αρμένιοι / Εβραίοι). Ο τρίτος συνδέεται με τη θέσμιση της ιστορικής επιστήμης στον νέο κρατικό φορέα – στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Ο διαχωρισμός της ελληνικής ιστορίας σε «αρχαία – μέση – νεώτερα» από τον Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλο, πέρα από οτιδήποτε άλλο, προσφέρει τον κανόνα, δίνει ένα σχήμα προς άμεση εφαρμογή. Ένα σχήμα *rasse partout*, δηλαδή σχήμα λειτουργικό με βάση το οποίο «κόβεται και ράβεται» η, έστω υποτιμώδης, εξιστόρηση και για τον μικρότερο ακόμη οικισμό. Ο

δάσκαλος κάθε επαρχίας αν και ανίδεος του προτύπου έργου τού εθνικού ιστορικού, μεταμορφώνεται σε δύναμη τοπικό ιστορικό. Από τα μέσα του 19ου αιώνα και πέρα, το συγγραφικό εγχείρημα αρχίζουν να οργανώνουν και επιβραβεύουν πανίσχυροι θεσμοί – όπως ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος στην Κωνσταντινούπολη (ΕΦΣΚ).

Από εκεί και ύστερα, η ιστοριογραφία των πόλεων περνάει σταδιακά με γοργούς ρυθμούς στα χέρια των μεσαίων στρωμάτων, επιχορηγούμενη από ολοένα και πολυπληθέστερους τοπικούς συλλόγους. Στην κορύφωση των δυο πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα –σε απόσταση αναπνοής από την τραγωδία– θα δουν το φως οι πρώτες συγκροτημένες πραγματείες στα ελληνικά. Οι συγγραφείς χρίζονται κληρονόμοι ενός αρχαίου πολιτισμού και, με τον άδολο ενθουσιασμό του νεοφώτιστου, ασπάζονται την εθνική ιδέα. Παράλληλα, τα ανασκαφικά ευρήματα των μικρασιατικών πολισμάτων, που βλέπουν το φως με εξειδικευμένα δημοσιεύματα, συνηγορούν και επικυρώνουν το τρίσημο σχήμα του εθνικού ιστορικού.

Το 1922 θα αποτελέσει ορόσημο και στο πεδίο της τοπικής ιστοριογραφίας. Η καίρια τομή χωρίζει την τοπική ιστορία σε δυο περιόδους – στην *πριν* και στη *μετά* τον εκπατρισμό. Με την Ανταλλαγή, οι προγονικές εστίες νοούνται πλέον ως παρελθόν – το παρελθόν βιώνεται ως ανάμνηση. Ένας κύκλος κλείνει οριστικά. Λίγο πριν από το τέλος, το 1920, τυπώνεται στην Αθήνα η πρώτη ολοκληρωμένη *Ιστορία των Κυδωνιών*. Πρόκειται για ανάθεση έργου από τον *Σύλλογο προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων* στον Γεώργιο Σακκάρη. Διενεργείται στο πλαίσιο ενός εκδοτικού θεσμού που έχει μόλις καταρτιστεί. Αποκαλείται «Επιτροπεία εθνικών δημοσιευμάτων». Η «τοπική ιστορία» συντάσσεται πλέον στην Ελλάδα, δηλαδή «εκτός τόπου», ενώ περιγράφει τα εδάφη που έχουν απολεσθεί. Η γραφή συνιστά πλέον έργο των προσφύγων. Κερματίζεται σε πολλές μικρές ψηφίδες: τόσες οι περιγραφόμενες πόλεις όσοι και οι τόποι προέλευσής του ενάμιση εκατομμυρίου ψυχών που εισέρχονται στη χώρα. Η αστυγραφία των μικρασιατικών πόλεων παράγεται

από πρώην υπηκόους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και νυν πολίτες του ελληνικού κράτους. Η συγγραφή αυτού του τύπου παρουσιάζει εκδοτικά ανιούσα καμπύλη. Το Αϊβαλί δεν θα αποτελέσει εξαίρεση. Ό,τι ισχύει για τις υπόλοιπες μικρασιατικές κοινότητες συμβαίνει και στη συγκεκριμένη περίπτωση. Πέρα από τον τεκμηριωτικό απογραφικό χαρακτήρα της, η ιστορική σύνθεση προσλαμβάνει ηθική διάσταση – νοείται ως αποστολή. Η πρώτη γενιά των εκπατρισμένων εκδίδει από το υστερήμα της την ιστορία του εκάστοτε γενέθλιου τόπου. Οι επίζησαντες τιούν τους απόντες με αντίτυπα λιτά, δωρικά, σε φτηνό χαρτί, στερούμενα εικονογράφησης. Δίχως χορηγούς, «ιδίως αναλώμασι»: Η εμπειριστατων *Ιστορία των Κυδωνιών* του Ιωάννη Καραμπιλιά κηυοφορείται στα χρόνια της Κατοχής και του Εμφυλίου. Εκδίδεται δίτομη το 1949 και το 1950.

Δεν θα είναι η μοναδική φορά που η γραφή βγαλμένη μέσα από τον όλεθρο –στρατευμένη ή όχι– θα λειτουργήσει ως η μοναδική οσωτική διεξόδος, αντισταθμιστικό βάλασμο στην Απώλεια.

Προσπαθώ να αναπαραστήσω τις συνθήκες παραγωγής των έργων που γεννιούνται μέσα στο μαύρο σκοτάδι. Φέρνω στο νου μου ένα πραγματικά μεγαλόπνευστο έργο – το δημιούργημα του Φερνάν Μπρωντέλ που σε ναζιστικές στρατοπεδικές συνθήκες ζει τη δική του Οδύσσεια και βρίσκει μέσα του τη δύναμη να ξεκινήσει εκτομιζοντας τα λόγια:

Αγάπησα τη Μεσόγειο με πάθος, σίγουρα γιατί έρχομαι από τον Βορρά, όπως τόσοι άλλοι, ύστερα από τόσους άλλους.

Ο ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΣ ΚΟΠΟΣ

Ο Ψαρρός που γεννήθηκε το 1939 στην Καλλιθέα πέθανε το 2008, πριν προλάβει να δει το έργο για το οποίο τόσο μόχθησε τυπωμένος. Γόνος της δεύτερης γενιάς Μικρασιατών, γεννημένος στην Ελλάδα, υπήρξε πέρα από σιδηπότη άλλο εραστής της τέχνης – ένας γνήσιος ερασιτέχνης. Αναλώθηκε με αληθινό πάθος και αφοσίωση με απαπάνηση στο δημόσιο έργο του. Αγωνίστηκε σε ομήθικες ειρηνικές, έδρασε πανταχόθεν ελεύθερος σε πλαί-

σιο δημοκρατικής νομιμότητας. Μετά το θάνατό του, το πόνημα εντύχησε να βρει άριστο χορηγό και εκδότη – φιλοξενήθηκε από ένα θεσμό όπως το **Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τραπέζης**.

Έτσι λοιπόν τόσο πολλοί κόποι τόσων πολλών ανθρώπων επί τόσα χρόνια δεν πήγαν χαμένοι. Κάθε άλλο. Με το πνευματικό αυτό τέκνο του, ο συγγραφέας, αν και άπαιτος, μοιάζει να κάνει νεύμα στην τέταρτη γενιά Μικρασιατών που έρχεται, ενθαρρύνοντας τους νεότερους στην αξιοποίηση της προνομίας που εκθέτει κληροδοτεί στους επιγενόμενους. Οι προνομιούχες μέλλουσες γενιές διαθέτουν πλέον ένα στέρεο ιστοριογραφικό υπόστρωμα για να προβούν σε μια πανοραμική θεώρηση του χώρου των προγόνων. Και να προσθέσουν με τη σειρά τους τους δικούς τους γερούς κρίκους στην ιστοριογραφική ακολουθία.

Εκκρεμεί η τελική σύνθεση: η πλαισίωση του τοπικού, η διασταύρωση του με νέες πηγές και η ένταξή του σε μιαν άλλη γεωγραφική κλίμακα – ίσως και σε μια διαφορετική επιστημονική λογική. Η τοπική ιστορία δεν ερμηνεύεται διά των τοπικών πηγών. Η «περιθωριακή» τοπική περίπτωση θα κατανοηθεί αν υπερβεί τα όρια, αν προσεγγιστεί με έναν ιστορικά ευρυγώνιο φακό. Αν ενταχθεί στη μεγάλη ιστορία, στη μεγάλη εικόνα. Αλλά η μεγάλη εικόνα προϋποθέτει τη μακρά θητεία στη λεπτομέρεια – στην πειθαρχική διερεύνηση της μικρής κλίμακας. Αναμφίβολα, η ιστοριογραφία έχει έναν ανοιχτό ερευνητικό ορίζοντα μπροστά της. Ας φανταστούμε το Αϊβαλί ως κύτταρο της ελληνικής παιδείας σε οσοσχεισμό με τα μεγάλα αστικά κέντρα – λόγω χάρη με την Κωνσταντινούπολη. Ως ένα πολυδύναμο γεωγραφικό σημείο στον θαλάσσιο χώρο της Μεσογείου. Ως σαιτικό σχηματισμό στο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ως λίκνο του Διαφωτισμού και ηχείο των ανταλλαγών με τη Δύση την προεπαναστατική περίοδο.

Δεν έχουμε παρά να ευχηθούμε η ιστοριογραφική αλωσίδα να εμπλουτίζεται αδιάκοπα με νέους γερούς κρίκους. Διαιωνίζοντας τη γνώση. Αφηνίζοντας την ερευνητική οξυδέρκεια. Συντηρώντας ακμαίο το πνεύμα μιας άφθαρτης επιστημονικής αλληλεγγύης. ■